रत्नावली इत्यन्ये। इति भरतः॥ (यथा, महाभारते। ८। ७२। २७।
"अष्टरत्निर्महाबाहुर्गूढोरस्कः सुदुर्जयः॥")
रथङ्गं, क्ली, (रतेरङ्गम्।) योनिः। इति शब्दरत्नावली॥
रथः, पुं, (रम्यतेऽनेनात्र वा। रम्+"हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः क्थन्।" उणा० २।२। इति क्थन्। अनुनासिकलोपश्च।) कायः। (यथा, गीतायाम्।
"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च॥")
चरणः। वेतसवृक्षः। इति विश्वः॥ (अस्य पर्य्यायो यथा,—
"वेतसो नम्रकः प्रोक्तो वाणीरो वञ्जुलस्तथा।
अभ्रपुष्पश्च विदुलो रथः शीतश्च कीर्त्तितः॥"
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
तिनिशवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥ चक्रविशिष्टयुद्धार्थयानम्। तत्पर्य्यायः। शताङ्गः २ स्यन्दनः ३। इत्यमरः। २। ८। ५१॥ स्यन्दनमात्रम्। इत्यजयः॥ (यथा, मनुः। ८।२९५।
"स चेत् तु पथि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा।
प्रमापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः॥")
तद्द्वारा भ्रमणगुणाः।
"हस्त्यश्वरथदोलाद्यैर्भ्रमणं वातकोपनम्।
शिरोकरणमङ्गानां बलं वह्निविवर्द्धनम्॥"
इति राजवल्लभः॥ *॥
रथविशेषाणां नामानि यथा,—
"युद्धार्थं चक्रवद्यानं शताङ्गः स्यन्दनो रथः।
संक्रीड़ार्थः पुष्परथो देवार्थस्तु मरुद्रथः॥
योग्यो रथो वैनायिकोऽध्वरथः परिवातिकः।
कर्णीरथः प्रवहणं डयनं रथगर्भकः॥
अनस्तु शकटोऽथ स्यान्नन्दी कम्बलिवाह्यकम्।
अथ काम्बलवस्त्राद्यास्तैस्तैः परिवृते रथे॥
सपाण्डुकम्बलो यः स्यात् संवीतः पाण्डुकम्बलैः।
सन्तु दैपो वैयाघ्रश्च यो वृतो द्वीपिचर्म्मणा॥"
इति हेमचन्द्रः॥
गोलोकस्य रथो यथा,—
"प्रदत्तं विप्रपत्नीभिर्मिष्टमन्नं सुधोपमम्।
बालकान् भोजयित्वा तु स्वयञ्च बुभुजे विभुः॥
अतस्तिन्नन्तरे तत्र शातकुम्भरथं वरम्।
देवर्षिविप्रपत्नाश्च पतन्तं गगनादहो॥
रत्नदर्पणसंयुक्तं रत्नसारपरिच्छदम्।
रत्नस्तम्भैर्विराजच्च सद्रत्नकलसोज्ज्वलम्॥
श्वेतचामरसंयुक्तं वह्निशुद्धांशुकान्वितम्।
पारिजातप्रसूनानां मालाजालविराजितम्॥
शतचक्रसमायुक्तं मनोयायि मनोहरम्।
वेष्टितं पार्षदैर्दिव्यैर्वनमालाविभूषितैः॥
पीतवस्त्रपरीधानैः रत्नालङ्कारभूषितैः।
नवयौवनसम्पन्नैः श्यामलैः सुमनोहरैः॥
द्विभुजैर्मुरलीहस्तैर्गोपवेशधरैर्वरैः।
शिखिपुच्छगुञ्जमालाबद्धबर्हिमचूड़कैः॥
अवरुह्य रथात्तूर्णं ते प्रणम्य हरेः पदम्।
रथमारोहणं कर्त्तुमन्नपानाङ्गनाभिनीः॥
विप्रभार्य्या हरिं नत्वा जग्मुर्गोलोकमीप्सितम्।
बभूवुर्गोपिकाः सद्यस्त्यक्त्वा मानुषविग्रहान्॥"
इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १८ अध्यायः॥
देव्या रथयात्रा यथा,—
ब्रह्मोवाच।
"भूयस्तं संप्रवक्ष्यामि देव्याराधनमुत्तमम्।
यत् कृत्वा सर्व्वकामाणां व्याप्तिस्तृप्तिर्भविष्यति॥
दन्तिदन्तमयैर्ब्रह्मैर्हेमबद्धैः सुशोभनैः।
विचित्रपद्मरागाद्यैर्मणिभिरुपशोभितैः॥
रथन्तैः कारयेद्देव्या सप्तभौमं मनोरमम्।
दुकूलवस्त्रसंछन्नमर्द्धचन्द्रोपशोभितम्॥
घण्टाकिङ्किणिशब्दाढ्यं चामरैः कटकान्वितम्।
पताकाध्वजशोभाढ्यं दर्पणैरुपशोभितम्॥
तं रथं पूजयेच्छक्र जातीकुसुममल्लिकैः।
पारिजातकपुष्पैश्च यक्षकर्द्दमचन्दनैः॥
सुगन्धधूपितैः कृत्वा देवीं तत्र निवेशयेत्।
प्रतिमां शोभनां वत्स! महासुरक्षयङ्करीम्॥
पूजयेद्रथविन्यस्तां सर्व्वमङ्गलमङ्गलाम्।
दुर्गां कात्यायनी देवी वरदा विन्ध्यवासिनी॥
निशुम्भशुम्भमथनी महिषासुरघातिनी।
प्रसीदतु सदा मेऽस्तु यच्च नो वाञ्छितं हृदि॥
अनेन बलिपूर्व्वेण नमस्कारयुतेन च।
पूजयित्वा ततो नेया समस्ताप्सरगीतकैः॥
पञ्चमी सप्तमी पूर्णा नवम्येकादशीषु च।
तृतीयाग्निविवृद्धिशुद्धिवसेषूत्सवेषु च॥
महानदीनदसंगमपर्व्वतसवणेषु च।
तत्र मण्डपविन्यासं महदाविष्टनिर्म्मितम्॥
शैलं वा मृण्मयं वापि कृत्वा वास्तुविचारितम्।
सर्व्वलक्षणसंपूर्णं सर्व्वशोभासमन्वितम्॥
पूर्व्वं च कारयेच्छक्र पश्चाद्यात्रां प्रचक्रिरे।
महाजनपदोपेतां महाक्षोभिः ससङ्कुलाम्॥
सर्व्वान्नपाननैवेद्यैः समस्तैरपि पूजयेत्।
दद्याद्बलिं शक्र सर्व्वं सर्व्वदिक्षु समन्ततः॥
भूयो वेतालसंघस्य मन्त्रेणानेन सुव्रत!।
रक्ष मां निजभूतेभ्यो बलिं गृह्य सदा प्रियम्॥
मातर्मातर्वरे देवि! सर्व्वकामार्थसाधिनि।
अनेन बलिदानेन सर्व्वकामान् प्रयच्छ मे॥
एवं दत्त्वा बलिं शक्र तथा देव्यावतारयेत्।
विन्यसेद्भद्रपीठे तु मण्डलेरुपशोभिताम्॥
तत्रस्थां पूजयेद्देवीं हेमरूप्यैश्च ताम्रजैः।
कलसैस्तु सहस्रेण गन्धोदकसुपूरितैः॥
समस्तफलसम्पूर्णैर्यज्ञियैरथ पल्लवैः।
स्नापयेदेकमेकेन रत्नगर्भैर्नवैर्दृढैः॥
वेदमङ्गलशब्देन शङ्खवादित्रनिस्वनैः।
वेणुवीणाशब्दशब्दैश्च घण्टाकिङ्किणिरावितैः॥
स्नापयित्वा ततो देवीं निर्म्मञ्छ्येच्छनकैः शुभैः।
गोमयादिकृतैः पद्मैर्दीपवर्त्मा विशोधितैः॥
स्वस्तिकैर्नन्दिकावर्त्तैः शङ्खैर्नीलोत्पलोत्पलैः।
यवशालाङ्कुरोद्भिन्नैर्यवाचारैर्निमञ्जयेत्॥
प्रत्येकञ्च दद्येद्रूपं प्रत्येकं कलसैः क्षिपेत्।
तथा कर्पूरचोदेन चन्दनैः कुङ्कुमेन च॥
गोरोचनाचमेतेन देवीमालिप्य पूजयेत्॥
हेमजैर्जातिजैर्माल्यैः रत्नमाल्यैरनेकधा।
वासोभिः सुमनोभिश्चैः पुनर्धूपं ससुतृप्तिपेत्॥
भक्षयेत तथा कन्या द्विजातीनथ दुःखितान्।
भक्ष्यभोज्यान्नपानेन तत्र सर्व्वांश्च प्रीणयेत्॥
भोजयित्वा क्षमायेत देवि मे प्रीयतामिति।
रथे कृत्वा तथा देवीं पुनरेव गृहं नयेत्॥
महता जनसंघेन समस्तविभवान्वितैः।
शान्तरेणुपथं सर्व्वं पुष्पदूर्व्वाक्षतैर्जलैः॥
प्रक्षिप्यमाणैः कन्याभिः स्त्रीभिर्मङ्गलवादिभिः।
सलिलेन यथा पांसुं कृत्वा पङ्कं प्रचक्रिरे॥
पुरशोभां पथे शोभां द्वारशोभां गृहे गृहे।
कारयीत तथा शक्र सर्व्वबाधां निवारयेत्॥
अच्छेद्यास्त्रवस्त्रस्मिन् प्राणिहिंसां विवर्ज्जयेत्।
बन्धनस्था विमोक्तव्या बध्याः क्रोधादिशत्रवः॥
अकालकौमुदीं शक्र रथयात्रान्तु कारयेत्।
सर्व्वदा सर्व्वदेवैस्तु शङ्कराद्यैः प्रतिष्ठिता॥
रथयात्रा तदा शक्र सुरैः स्वर्गे सदा कृता।
तथा किन्नरगन्धर्व्वैर्भूपातालनिवासिभिः॥
रथयात्राप्रभावेण मोदन्ते दिवि देवताः।
आदित्यो रथयात्राक्षद्रथेन नभसः क्रमेत्॥
देवो दिव्यविमानस्था रथयात्राप्रभावतः।
क्रीड़न्ते विविधैर्भोगैः सर्व्वातङ्कविवर्जिताः॥
तथा त्वमपि देवेन्द्र! रथयात्राकरो भव।
शिवायाः शिवदायास्तु परमेण समाधिना॥
अगस्त्य उवाच।
रथयात्राकृतं पुण्यं ब्रह्मणो वासवस्य तु।
पूर्व्वं यत् कथितं तात तत्ते सर्व्वं मयाखिलम्॥
यापितं नात्र सन्देहो देवीमाहात्म्यमुत्तमम्।
यः पठेत् शृणुयाद्वापि भक्तिमान् नृपसत्तम॥
स सुखं यशः सौभाग्यं पुत्रप्राप्तिमथेप्सिताम्।
लभते नात्र सन्देह इत्येवं ब्रह्मणोऽब्रवीत्॥
खवलेन कृते राज्ये पुरा शक्रस्य कीर्त्तिता।
घनदस्य पुरीप्राप्तिर्व्वरुणस्य च वायुना॥
कृते स्थाने कृता तेन तथा श्रुत्वा च निर्भृतैः।
सुकृते परया दृष्ट्या पुरीर्भोगवतीः शुभाः॥"
इति देवीपुराणे रथयात्राविधिमाहात्म्यम् ३९ अध्यायः॥ *॥ नवग्रहाणां रथा यथा,—
"योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव।
ईशादक्षस्तथैवाग्नादृद्विगुणो द्विजसत्तमाः॥
सार्द्धकोटिस्तथा सप्त नियुताण्यधिकानि तु।
योजनानान्तु तस्याक्षं तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम्॥
त्रिनाभिमतिपञ्चारे षण्णेमिन्यक्षयात्मके।
संवत्सरन्तु यत् कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम्॥
चत्वारिंसत्सहस्राणि द्वितीयोऽक्षो विवस्वतः।
पञ्चान्यानि तु सार्द्धानि स्यन्दनस्य द्विजोत्तमाः॥
अक्षप्रमाणसुभयोः प्रमाणं तत्परार्द्धयोः।
भूयोऽक्षस्तद्युगार्द्धे च ध्रुवाधारं रथस्य वै॥
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले।
हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तन्नामानि निबोधत॥
गायत्री च बृहत्युष्णिक् जगती पंक्तिरेव च।
अनुष्टुप् त्रिष्टुबित्युक्ताश्छन्दांसि हरयो रवेः॥"१॥
इति कौर्म्मे ३८ अध्यायः॥